

ВЗАЄМОДІЯ КУЛЬТУР ПІД ЗНАКОМ «АКТИВНОГО РОМАНТИЗМУ»

THE INTERACTION OF CULTURES UNDER THE SIGN OF “ACTIVE ROMANTICISM”

Зимомя М.І.,

*доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри германських мов і перекладознавства
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*

Зимомя І.М.,

*доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри теорії та практики перекладу
Ужгородського національного університету*

У статті актуалізовано науковий доробок Юрія Гуци-Венеліна в галузях порівняльного літературознавства, мовознавства, значення ідей ученого для розвитку болгаристики. Висвітлюється формування історичних поглядів науковця, а також розглядаються основні складові світосприйняття Юрія Гуци-Венеліна на основі аналізу його праць.

Ключові слова: науковий доробок Юрія Гуци-Венеліна, романтизм, болгаристика, взаємодія культур.

В статье актуализировано научное наследие Юрия Гуци-Венелина в области сравнительного литературоведения, языкознания, значение идей ученого для развития болгаристики. Освещается формирование исторических взглядов ученого, а также рассматриваются основные составляющие мировосприятия Юрия Гуци-Венелина на основе анализа его работ.

Ключевые слова: научное наследие Юрия Гуци-Венелина, романтизм, болгаристика, взаимодействие культур.

The article actualizes Yuriy Hutsa-Venelin's scientific contribution to the field of comparative literary studies, linguistics as well as the importance of the scholar's ideas for the development of bulgaristic. The article deals also with the formation of historical views of the scientist, considers the main components of his perception of the world on the basis of analysis of his works.

Key words: Yuriy Gutsa-Venelin's scientific heritage, romanticism, bulgaristic, interaction of cultures.

Постановка проблеми. Хвиля народного невдоволення, що прокотилася Європою в 20–50-ті роки XIX століття, винесла на своєму гребені «духовного бродіння» таке своєрідне суспільно-культурне явище, як романтизм. У річищі літературно-мистецьких пошуків, що були характерні для багатьох народів Східної, Центральної та Західної Європи й органічно пов'язувалися з ідеями соціального визволення та національного самовизначення, романтизм міцнів і розвивався як новий якісний етап культурного відродження всіх слов'янських народів і передусім тих, які не мали своєї державності. Бо ж вони були складниками системи організмів різних держав, зокрема Росії, Польщі, Австро-Угорщини, Німеччини, Туреччини тощо, й не мали однозначної можливості на вільний розвиток своїх духовних змагань. Хоча плоди тих устремлінь часом сягали помітних вершинних здобутків на рівні поодиноких творчих постатей, скажімо, в Україні та Білорусії – Івана Котляревського, Тараса Шевченка, Маркіяна Шашкевича, Юрія Федьковича, Франца Богушевича, у Чехії та Словаччині – Вацлава Ганки, Яна Коллара, Павла Йозефа Шафарика, Людовита Штура, у Болгарії та Сербії – Петка

Славейкова, Христо Ботева, Вука Караджича, на землях лужицьких сербів – Яна Арношта Смолера та Яна Петра Йордана. Тож, осмислюючи загальнолюдські ідеали в розумінні гуманістичних засад, наприклад Гердера, Міцкевича, Коллара, Караджича, Шафарика, Шевченка, Шашкевича чи Йордана, а також у контексті визначальних жанрово-тематичних чинників тієї чи іншої національної культури, провідні носії романтизму спонукали до зародження й розвою розмаїтих видів художньої творчості, що безпосередньо або опосередковано пов'язується з літературною взаємодією та ширше – з благодійними впливами. В їхній основі – процес осмислення кращих надбань національного письменства, його критичного оцінювання, одне слово, рецепції визначальних творів певної літературної системи перш за все шляхом перекладу. Звідси випливає чи не найхарактерніша ознака «активного романтизму», «культурного авангарду» в багатьох слов'янських літературах, своєрідними збудниками яких були визначні представники національного відродження в Чехії та Словаччині Ян Коллар (1793–1852); «Дочка Слави», 1824; «Про слов'янську взаємність між слов'янськими племенами й

наріччями», 1836), Павел Йозеф Шафарик (1795–1861); «Історія слов'янської мови та літератури всіма говірками», 1826; «Слов'янська етнографія», 1824) та Франтішек Ладислав Челаковський (1799–1852; «Слов'янські народні пісні», т. 1, 1822; т. 2, 1825; т. 3, 1827). З цієї трійці зримо виділяється своєю конкретикою дослідницьких зацікавлень Україною, її історією, мовою, культурою загалом великий син словацького народу П.Й. Шафарик, якому Тарас Шевченко не випадково присвятив один зі своїх найбільш художньо довершених творів – поему «Сретик».

Слов'янські народи – у межах Австрійської монархії – переживали соціальне, національне та духовне відродження. Йдеться про складний процес кризи феодально-кріпосницьких начал і зародження капіталістичних відносин, становлення націй, посилення боротьби за збереження й збагачення рідної мови, власне, як одного з визначальних ідентифікаторів того чи іншого етносу на рівні окремого суб'єктного ядра, а звідси – видання літератури рідною мовою, розширення політичних прав. І все це тісно перепліталось з боротьбою за поліпшення становища селян, скасування панщини, наділення їх землею. Примітно, що саме з народного середовища виходила передова інтелігенція, яка активно включалася в громадсько-політичний рух, збагачуючи рідне письменство, історію та культуру, поширюючи освіту серед населення.

Численні уродженці Закарпаття поклали свої надії на Росію, на Слов'янський центр, що був створений при Російській академії наук. Окремі з них, шукаючи кращих умов для творчої праці, емігрували до Росії, збагативши її духовне прагнення вагомими ужинками в науці та культурі. Наприклад, Іван Орлай (1770–1829) став почесним членом Російської академії наук, Михайло Балудянський (1769–1847) – першим ректором Петербурзького університету, Андрій Дудрович (1782–1830) – ректором Харківського університету, Петро Лодій (1764–1829) – першим деканом філософського факультету Петербурзького університету. З Росією поєднав свою долю і Юрій Гуца, який ще в стінах Львівського університету прибрав собі нове прізвище – Венелін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У літописі болгаристики як науки першої половини XIX століття визначне місце посідає уродженець села Тибава, що в Закарпатті, вчений-енциклопедист Юрій Гуца-Венелін. Сказати б для зачину, що своїми працями в галузі гуманітарних наук Ю.І. Гуца-Венелін збагатив наукову скарбницю болгарського та українського наро-

дів, піднявши на новий щабель стан вивчення їхньої історії, мови, фольклору та етнографії названих етносів. Життя та творчість Юрія Гуца-Венеліна привертало увагу багатьох дослідників. Інтерес до його спадщини виявляли тією чи іншою мірою В. Белінський, М. Чернишевський, Т. Шевченко, І. Франко, М. Драгоманов, В. Гнатюк, І. Свенціцький, В. Францев. Заслужують на увагу праці П. Безсонова, П. Лаврова, М. Луніна, Б. Белунова, І. Шишманова, Б. Ангелова, Г. Венедиктова, Л. Лаптевої, Н. Шумади. Особливо ґрунтовним є монографічне дослідження Тамари Байцури «Юрій Іванович Венелін» [2]. Важливо, що Тамара Байцура розглядає життя й творчість Юрія Гуца-Венеліна на тлі розвитку загальнослов'янських історичних тенденцій. Словацький дослідник критично осмислила все, що писали про вченого в XIX–XX століттях, використала чимало нових архівних матеріалів і створила стрункий і логічно побудований життєпис Юрія Гуца-Венеліна як ученого, якому судилося стати одним із творців порівняльного літературознавства. Однак осмислення його наукової спадщини й досі не має системного й цілісного характеру.

Постановка завдання. Мета статті полягає в спробі осмислити внесок Юрія Гуца-Венеліна в галузі порівняльного літературознавства, мовознавства, а також увиразнити значення ідей ученого для розвитку болгаристики.

Виклад основного матеріалу. Юрій Гуца, виходець із карпатської Верховини, пройшов складний шлях до вершин гуманітарних наук. Він народився в сім'ї священика 23 квітня 1802 року в селі Тибава, поблизу містечка Свалява. Завершив життєвий шлях одержимий носій науки 25 березня 1839 року в Москві. Батько майбутнього вченого – Іван Гуца – був парохом у селі Синевир, а відтак – у селі Студене Волівського району (нині – Міжгірський район), де й помер. Закінчивши початкову школу, Юрій Гуца продовжив навчання в гімназії та духовній семінарії в Ужгороді, а згодом – у ліцеї в Сату-Маре. Формування Юрія Гуца як вченого та громадського діяча припало на епоху, копи Карпатська Україна, як і сусідні землі, входила до складу тодішньої Австрійської монархії.

На життєвий шлях Юрія Гуца-Венеліна спричинив плідотворний вплив відомий педагог Іван Чургович (1791–1862), який упродовж 1818–1819 років був професором Ужгородської гімназії, у 1825–1857 роки – її директором. Цей факт аргументовано виокремила Тамара Байцура [1]. Треба врахувати, що Ужгород на початку

XIX століття був одним із важливих наукових центрів. Тут знаходилася одна з найбільших тоді бібліотека єпископа Андрія Бачинського (1732–1809), який виступав поборником духовних устремлень рідного народу, сприяв розвитку зв'язків із болгарами, сербами, чехами, словаками, поляками. У бібліотеці А. Бачинського нараховувалося близько дев'яти тисяч примірників книг, більше ніж половина з яких – стародруки українські та російські, першоджерела античної літератури. У книгозбірні були широко представлені друковані видання Києва, Львова, Праги, Відня, Кракова, Петербурга та інших екстериторіальних осередків культури слов'янських народів. Та чи не найкраще книгозбірня Андрія Бачинського, одного з чільних ієрархів Української Греко-Католицької Церкви, репрезентувала історичну галузь. Знайомство з нею стало вихідним моментом формування Юрія Гуци-Венеліна як славіста [7; 8].

Наступний важливий період життєвого шляху вченого, що зримо окреслив коло наукових інтересів, пов'язаний із навчанням у Сату-Марському ліцеї. Цей період його життя недостатньо засвідчений документами. У 1822–1823 роках був студентом Львівського університету, де утвердилися його славістичні вподобання. Згадки про нього збереглися в спогадах його двоюрідного брата Івана Молнара (1801–1872). Вони разом навчалися в Сату-Маре, а в 1823–1824 роках працювали в Кишинівській духовній семінарії, викладаючи латинську мову. Завдяки сприянню Івана Орлая та Петра Лодія обидва юнаки розпочали в 1825 році навчання на медичному факультеті Московського університету. До речі, після смерті Юрія Гуци-Венеліна Іван Молнар став одним із перших його біографів.

У спогадах Івана Молнара зазначається, що ще в 1821 році, навчаючись у Сату-Марському ліцеї, Юрій Гуци-Венелін захопився працями стародавніх авторів, перш за все, з питань історії та філософії. До того ж на розвиток його світоглядних позицій позитивно вплинули не тільки заняття, наприклад, в ліцеї з урахуванням докладного вивчення античної літератури, але й специфіка суспільного буття. Адже в Трансільванії в першій чверті XIX століття розгорталися помітні тенденції Просвітительства, що спричинило активне формування національної свідомості. У дунайських князівствах, як і в Трансільванії, проживало чимало емігрантів із-поміж балканських слов'ян – болгар, сербів, македонців. Особистісні контакти з ними спонукали Юрія Гуци-Венеліна до глибокого зацікавлення історією південнослов'янських народів. Та найбільше визначився він із дослід-

ницькими пошуками в Львівському університеті, а також під час подорожей землями південних районів Угорщини, Східного Семиграддя, Молдавії, коли він прибув – через Чернівці та Хотин – до Кишинева. Навчаючись на філософському факультеті Львівського університету, він мав змогу слухати лекції провідних тогочасних спеціалістів з історії, геології, фізики та філософії — професорів Г. Яхимовича, М. Нападевича, І. Поляка, Й. Мауса, А. Глойснера та інших. У Львові функціонували добірні бібліотеки з великими фондами античного й слов'янського письменства.

Уперше Юрій Гуци-Венелін зустрівся з болгарами в Кишиневі, де він цілком визначився зі славістичними студіями. Варто наголосити, що у 1825 році два уродженці Карпатської України – Юрій Гуци-Венелін та Іван Молнар – разом прибули до Москви. Вони упродовж 1825–1829 років успішно навчалися на лікувальному факультеті. Проте Юрій Гуци-Венелін залишився вірним первинним духовним устремлінням і плідно досліджував історію, мову, фольклор болгарського народу. Без сумніву, становлення Ю.І. Гуци-Венеліна як славіста відбувалося у Москві, а саме в атмосфері кінця 20–30-х років XIX століття, коли на передній план активно виступили О. Герцен, В. Белінський, І. Срезневський, М. Максимович, С. Аксаков, О. Маркевич, Г. Квітка-Основ'яненко. Юрій Гуци-Венелін, власне, завдяки Михайлу Погодіну та Ізмаїлу Срезневському налагодив плідні зв'язки з відомими вченими Болгарії, Росії, Чехії, Словаччини, Сербії та Хорватії.

На початку 30-х років із метою поглибленого вивчення історії південних слов'ян і, насамперед, болгарського народу, Юрій Гуци-Венелін здійснив подорож на Балкани, відвідав монастирські, церковні бібліотеки, вивчав болгарські архіви. Володіючи багатьма мовами (грецькою, німецькою, угорською, чеською, польською, болгарською, російською, латиною), він захопився писемними пам'ятками. Примітний його денник, записи якого сьогодні вважаються важливою сторінкою для літопису Болгарії, Волощини, Молдови. Заслужують на увагу його зв'язки з багатьма діячами болгарської та румунської культур, зокрема з В. Априловим і Н. Палаузовим.

Коло наукових інтересів Юрія Гуци-Венеліна справді широке. Тут і питання походження східних слов'ян, історія Київської Русі, Галицької Русі, значення духовних досягнень бездержавних народів із проекцією на контекст суб'єктного виміру не слов'янського світу загалом, а кожного етносу

зокрема. Учений слушно критикував відому працю Миколи Карамзіна (1766–1826) «История государства Российского» (1818) за надмірне захоплення самодержавством. Учений закликав вивчати не історію самовладних царів, а насамперед історію народу, його культуру в широкому розумінні цього слова. Його заслугою можна вважати таку концептуальну засаду: у вивченні історичного минулого того чи іншого слов'янського народу є автохтонність. Визначальні спостереження вченого не втратили свого наукового значення та пізнавальної цінності, передусім стосовно болгаристики [9; 11].

Винятково важливим є ще один напрям у науковій спадщині Ю.І. Венеліна, який органічно пов'язується з історією західних слов'ян і балтійської гілки слов'янства. Його перу належать розробки, студії, на сторінках яких висвітлені складні питання походження та розселення західних слов'ян, їхньої боротьби за утворення держави. Йдеться про князівство Само та Велику Моравію, про поєднання історичної долі чехів і словаків, а також про основні етапи розвитку польських племен у їхніх зв'язках зі східними слов'янами. Дослідник аргументовано засуджував агресивні наїзди проти прибалтійських слов'ян, правильно оцінюючи рівень їхнього соціально-економічного та культурного розвитку. Автор праць, які опубліковані після його смерті, зокрема «Древние и нынешние славяне в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам. Историко-критические изыскания» (М., 1841), не обійшов своєю увагою історію тих слов'янських племен, які проживали на півдні Австрійської імперії. Зокрема, йдеться про словенців, історію яких вчений поділив на кілька періодів. Доцільно підкреслити, що саме Юрій Гуца-Венелін уперше ввів у наукову літературу поняття «Словенія», власне, для території, яку населяють словенці. Щоправда, твердження вченого, ніби попередниками словенців були етруси, не можна вважати науково доведеним. Йому належить пріоритет у дослідженні багатьох питань слов'янознавства. До речі, в історії української словесності Ю. Гуца-Венелін посідає також помітне місце, зокрема як один із тих її представників, які обстоювали органічний зв'язок між етносом і його духовною скарбницею – мовою. Тому й не дивно, що вчений дійшов такого однозначного висновку: «Душа, гений народа выражаются и заключаются в его языке, сила мысли, сила его жизни проявляется в его произведениях. Начало нравов и привычек его так тесно сопряжено с происхождением и образова-

нием слов его, что ...языкопись, нравопись народа какого-либо составляют то целое, ту гармонию в условиях народной жизни, в которой только и можно открыть те действительные пружины народной деятельности, которые очень нередко избегают взоров самых строгих наблюдателей... Развитие народа или развитие его деятельности идет наравне с гибкостью или разительностью его языка» [5, с. 296–297].

Зіставлення тверджень Ю. Гуца-Венеліна як лінгвіста з ідеями, що панували в мовознавчій науці на рівні позицій провідних її репрезентантів у країнах Західної Європи, яскраво засвідчує такий факт. Дослідник був добре обізнаний із працями Й. Гердера («Про походження мови»), Ф. Шлегеля («Про мову й мудрість індійців»), Ф. Боппа («Про систему дієвідміни санскриту в порівнянні з системою дієвідміни грецької, латинської, перської та германської мов»). Детальне вивчення статті «Несколько слов о россиянах венгерских, и также одно слово Историческое о Православной Греко-Восточной Церкви в Венгрии» [10] дає можливість дійти такого висновку: досліднику були відомі й погляди В. Гумбольдта та Я. Грімма на мову, природу, характер і взаємозв'язок із народом як її носієм. «Величайшее качество народности, – наголошував учений, – есть язык. Заставьте итальянца забыть свой язык и знать один русский, он будет русским; отнимите у всей польской нации ее природный язык и дайте ей один немецкий, она будет, при всех своих польских обычаях и предрассудках, немецким племенем» [6, с. 11]. Як із так званої «кліматичної теорії» Вільгельма фон Гумбольдта випливає взаємопричинність між мовою та кліматичними умовами, так і в роздумах Юрія Гуца-Венеліна проступає ця залежність, зумовлюючи ті чи інші зміни мовного характеру.

Особливо значною постає спадщина Юрія Гуца-Венеліна стосовно болгаристики. Адже він видав першу книжку з історії болгарського народу, написав першу граматику болгарської мови, був одним із перших збирачів усної народної творчості болгар, видрукував перший збірник древніх історичних болгарських грамот. Підсумком його наукових пошуків справедливо вважається праця «Древние и нынешние Болгаре в отношении к Россиянам. Историко-критические изыскания» [4]. В основу цього широко задуманого багатопланового дослідження лягли численні першоджерела, наукові розвідки, об'єктивні спостереження над життям і побутом болгарського народу як правічного слов'янського племені. Славіст дійшов справедливого висновку: болгарі – не тюрки, як це помилково вважали вчені тієї епохи, а слов'яни.

Перший том відразу здобув позитивну оцінку в колах прогресивної громадськості, викликавши певний резонанс за кордоном, зокрема в Болгарії та Німеччині. Цікаво, що названою працею зацікавився відомий німецький професор Й. Райц, якому належить її переклад німецькою мовою. М. Погодін докладав зусиль до поширення названої праці уродженця Карпатської України, сприяючи здійсненню й перекладу італійською мовою. Успіх першотомника спричинився, власне, до надання Юрію Гуци-Венеліну Російською академією наук наукового відрядження до Болгарії, яке тривало від 18 квітня 1829 року до 12 листопада 1831 року.

Видатний славист-болгарист одним із перших вніс у науковий вжиток елемент зіставлення, який нині ми розглядаємо в типологічному порівнянні фактів і явищ. Цей підхід Юрія Гуци-Венеліна до оцінювання минулого слов'янських народів підтримав видатний знавець Болгарії Михайло Драгоманов (1841–1895), який доводився тестем проф. Івана Шишманова (1862–1928), посла Болгарії в Україні в 1918–1919 роках. Він підкреслював значимість синтезу одиничного та загального в контексті міжслов'янських культурних взаємин, що використовував Юрій Гуца-Венелін. Ідеться про широкий спектр вивчення цих взаємин загалом і передусім про літопис українсько-болгарських зв'язків. Закономірними проступають у його працях різні паралелі, наприклад в історії прибалтійського слов'янства (загрів, ободритів, лютичів, поморян), альпійських словенів, а також у пов'язанні питань походження Карпатської та Галицької Русі, південної частини України в межах Російської імперії, українського правопису та народнопоетичної творчості українського народу. Вчений виявив живий інтерес до історії України в контексті її зв'язків з іншими слов'янськими народами. У цьому зв'язку треба підкреслити ґрунтовність таких його цінних праць, як «Волохо-болгарські чи дако-слов'янські грамоти», «Грамматика сучасної болгарської говірки», «Про зародження нової болгарської літератури», «Нинішнє становище турецьких князівств, Молдавії, Валахії і Російської Бесарабської області» тощо.

Дослідження Ю. Гуци-Венеліна – це помітний вклад у науку. Зокрема, високу оцінку публікації «О характере народных песен у славян Задунайских» (1835), дав В. Белінський: «...Мы признаем сочинение г. Венелина приятным явлением в нашей литературе, достойным прочтения людей мыслящих, и уверен, что Венелин примет наше откровенное мнение как о достоинствах,

так и о недостатках его статьи за доказательство нашего к нему уважения» [3, с. 67–68]. Незабаром у журналі «Московский наблюдатель», а потім і окремим виданням вийшла праця «О зародыше новой болгарской литературы». Вона із захопленням була сприйнята як у Болгарії, так і в Росії. Слово, за Франковим визначенням, «батька російської критики», звісно, важило не тільки для наукових кіл Росії, але й зарубіжних слов'янських і низки західноєвропейських країн. Його численні дослідницькі студії публікували популярні російськомовні періодичні видання, що поширювалися далеко за межами Російської імперії, а саме: «Московский вестник», «Москвитянка», «Московский телеграф», «Вестник Европы», «Москва», «Сын отечества», «Отечественные записки».

Безперечний факт, що праці Юрія Гуци-Венеліна справили помітний вплив на видатних діячів болгарського відродження, передусім Априлова, Стояновича, Раковського, Левського. Досить сказати, що його посмертну публікацію «Критические исследования об истории болгар...» (М., 1849) переклав болгарською мовою Ботю Петков, батько славетного поета Христо Ботева. Державотворчі змагання Болгарії Юрій Гуца-Венелін розглядав у контекстуальному річищі з іншими слов'янськими народами, зокрема з українським. Його увагу особливо привертала Запорозька Січ та її роль у долі Східної Європи. У зв'язку з історією України вчений розглядав і деякі аспекти історичного минулого Закарпаття та Галичини як складових частин східного слов'янства. Щоправда, з-під його пера не маємо суцільного викладу історії західноукраїнських земель. Важлива засада дослідника полягала в тому, що племена Галичини, Волині та Карпат мають спільне походження з іншими східнослов'янськими племенами. Слов'янські племена він поділяв із проекцією на ознаки наріччя так: північне – це центр російського народу; південне – українського (Поділля, Волинь, Київська, Полтавська, Чернігівська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії); західне – білоруського. Українці здавна населяли Галичину й Карпатську Русь, частину Трансильванії та Північної Угорщини. Вони тут жили задовго до приходу угорців. Це один із важливих наукових висновків, що характеризує Ю. Венеліна як слависта. Він справедливо зазначав, що населення Галичини та Закарпаття підпало під владу сусідніх народів.

Висновки. Болгарський народ шанує пам'ять Юрія Гуци-Венеліна, одного з фундаторів

болгарського національного та культурного відродження. На землі Болгарії щороку відбуваються торжества, присвячені видатному синові України. Вони – красномовне підтвердження непроминальності пророчих слів, які були викар-

бувані російською мовою на пам'ятнику, спорудженому йому в Москві 1841 року: «Він перший нагадав світові про забуте, але колись славне й могутнє плем'я болгар і палко бажав бачити його відродження».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Байцура Т. Закарпатоукраинская интеллигенция в России в первой половине XIX века. Братислава, 1971. 230 с.
2. Байцура Т. Юрій Іванович Венелін. Братіслава, 1968. 308 с.
3. Белинский В. Статьи и рецензии. Основания русской грамматики. 1836–1838. Москва: И-во Академии наук СССР. Т. 2. 768 с.
4. Венелин Ю. Древние и нынешние Болгаре в отношении к Россиянам. Историко-критические изыскания. М., 1829. Т. 1. 256 с.
5. Венелин Ю. Древние и нынешние славяне в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам. Историко-критические изыскания. Москва, 1841. Т. 2. С. 296–297.
6. Венелин Ю. Окружные жители Балтийского моря, то есть леты и славяне. М., 1847. 78 с.
7. Гранчак І., Зимомря М. Ю. Гуца-Венелін і слов'янський світ. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1992. 326 с.
8. Задорожний В., Зимомря М. Юрій Гуца-Венелін. До 200-річчя від дня народження. Ужгород, 2002. 208 с.
9. Райков Д. Юрий Венелин и българското възраждане. София, 1994. 210 с.
10. Свенцицкий И.С. Материалы по истории возрождения Карпатской Руси. Львов, 1905. С. 86–106.
11. Ю.И. Венелин в Болгарском возрождении / Отв. ред. Г.К. Венедиктов. Москва, 1998. 205 с.